

«ΟΙ ΞΕΡΡΙΖΩΜΕΝΟΙ» ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΗ ΔΑΣΚΑΛΑΚΗ —
«ΤΑ ΚΑΗΜΕΝΑ» ΤΟΥ ΜΕΝΗ ΚΟΥΜΑΝΤΑΡΕΑ:
ΔΥΟ ΠΑΡΑΠΛΕΥΡΕΣ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗ ΖΩΗ
ΤΩΝ ΚΑΤΟΙΚΩΝ ΤΟΥ ΛΑΥΡΙΟΥ.
(Διαπιστώσεις και συμπεράσματα)

Όποιος καταγίνεται συστηματικά με τη μελέτη των Νεοελληνικών Γραμμάτων, διαπιστώνει, όχι με μεγάλη δυσκολία, ότι το Λαύριο, περισσότερο από κάθε άλλη κωμόπολη ή περιοχή της νοτιοανατολικής Αττικής, συγκεντρώνει το ενδιαφέρον των Ελλήνων λογοτεχνών, για να περιοριστούμε μονάχα σ' αυτούς και να μην επεκταθούμε σε άλλους εκπροσώπους της ελληνικής διανόησης. Είναι επομένως αυτονόητο, η διαπίστωση αυτή να τον ωθεί στην αναζήτηση των ιδιαίτερων εκείνων χαρακτηριστικών της πρωτεύουσας της Λαυρεατικής που ερεθίζουν δημιουργικά τη φαντασία και την έμπνευση των συγγραφέων. Και αν βέβαια θέλει να αντιπαρέλθει την επισήμανση δευτερευόντων κάπως στοιχείων, όπως είναι η προνομιακή θέση και η πλούσια αρχαία ιστορία του Λαυρίου, που όμως και αυτά δεν αφήνουν αδιάφορους όσους καταπιάνονται λογοτεχνικά μαζί του, πρέπει οπωσδήποτε να σταθεί στη νεώτερη ιστορία του και, προπαντός, στη ζωή των κατοίκων του, που αποτελούν και τη βασική πηγή έμπνευσής τους.

Γιατί, πράγματι, το ενδιαφέρον των λογοτεχνών επικεντρώνεται στα τελευταία εκατόν είκοσι χρόνια —1864 και μετά— αυτής της κάπως ιδιότυπης πολιτείας που αναγεννήθηκε εκ της τέφρας της (εκ της σκουριάς της, θα ήταν η κυριολεξία) και εξάρτησε τη ζωή και το μέλλον της από την εξόρυξη και την εκμετάλλευση των μεταλλευμάτων της, και, κυρίως, του αργυρούχου μολύβδου.

Αυτό που ξέχωρα συγκινεί τους συγγραφείς είναι η ζωή των πτωχών μεταλλωρύχων, οι οποίοι είχαν να αντιπαλαίσουν όχι μόνο με τους κινδύνους της δουλειάς τους, όπως ήταν η μόλυνση από τις αναθυμιάσεις του μολυβιού, αλλά και με τις ιδιοτροπίες της φύσης, τις αυθαιρεσίες της εργοδοσίας, της ιταλογαλλικής τα πρώτα χρόνια και της ελληνογαλλικής τα κατοπινά, σε μιαν εποχή που η προστασία του εργάτη δεν εξασφαλιζόταν από την εργατική νομοθεσία, αλλά αφηνόταν στη φιλανθρωπία του εργοδό-

τη. Οι δραματικές κορυφώσεις αυτής της ταξικής πάλης είναι γνωστές στην ιστορία του εργατικού κινήματος με το όνομα «Λαυρεωτικά» και ενέπνευσαν κύριως συγγραφείς με σαφείς μαρξιστικούς και σοσιαλιστικούς προσανατολισμούς.¹

Ωστόσο δεν είναι μονάχα οι εργάτες των μεταλλείων και τα προβλήματά τους που απασχολούν τη σκέψη των Ελλήνων λογοτεχνών. Υπάρχει και το ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο που όχι μόνο δεν τους αφήνει αδιάφορους, αλλά, τουναντίο, θεωρούν υποχρέωσή τους να το χαρτογραφήσουν προσεκτικά. Και τέλος, σε κάποιες άλλες περιπτώσεις που το επίκεντρο του ενδιαφέροντος των συγγραφέων δεν είναι το Λαύριο και η ζωή των κατοίκων του αλλά η Μακρόνησος ή το Σούνιο, η ξακουστή πολιτεία της Λαυρεωτικής μνημονεύεται ή απλά αναφέρεται σε συνάρτηση με τους παραπάνω χώρους.²

1. Σαφή μαρξιστική απόκλιση είχε το σενάριο του σήριαλ «Τα Λαυρεωτικά» που προέβαλε πριν από μερικά χρόνια η ελληνική τηλεόραση.
2. Αναφέρουμε ενδεικτικά, από τον χώρο της πεζογραφίας, τον Μενέλαο Λουντέμη, ο οποίος, στο μυθιστόρημά του «Οδός Αβύσσου αριθμός 0» (έκδοση τέταρτη θεωρημένη και επεξεργασμένη, «Δωρικός», Αθήνα 1972), διεκτραγωδεί με μελανά χρώματα την αθλιότητα της ζωής των κατοίκων του Λαυρίου. Η περιγραφή του κατ' εξοχήν μελοδραματικού συγγραφέα της Λογοτεχνίας μας διαθλάται σε νατουραλιστικούς τόνους, ξεφεύγοντας, πιθανότατα, προς την υπερβολή: «Νυχτώνει γρήγορα εδώ. Τρυπώνουν στα χαμόσπιτά τους νωρίς-νωρίς γιατί το βράδυ τους βρίσκει λυωμένους απ' την κούραση και την απελπισία. Δεν είναι «πέρασμα θεού» εδώ, δεν έχει λόγους να περάσει ο θεός, δεν του αρέσει ο βήχας. Θέλει ψαλμουδιές, κι εδώ όλοι είναι χτικιάρηδες. Νυχτώνει λοιπόν γρήγορα εδώ και πέφτει το βράδυ σα μαύρο μολύβι, και σκοτώνει τα όνειρα» (Πρόλογος, σελ. 9) Παρόμοιες, αλλά μικρότερης έκτασης, περιγραφές υπάρχουν και στις σσ. 38, 42, 79, 93, 96, 113, 202, 203, 204 και 299. Και από τον χώρο της ποίησης τον Γιώργη Σαραντή, που, κι αυτός με τη σειρά του, στην ποιητική συλλογή «Λαύριο» (1950), μεταπλάθει ποιητικά το «βλοσυροκοιμημένο πρόσωπο της πόλης».

Σε εντελώς διαφορετικό κλίμα μάς μεταφέρει «Ο άλλος Αλέξανδρος», μυθιστόρημα και θεατρικό έργο παράλληλα, της Μαργαρίτας Λυμπεράκη (χρονιά έκδοσης: 1949 και 1957 αντίστοιχα). Εδώ αποδίδεται, συμβατικά, η ζωή μιας μεγαλοαστικής αθηναϊκής οικογένειας που έχει στην ιδιοκτησία της ορυχεία κοντά στο Λαύριο. Η συγγραφέας στέκεται στην επιφάνεια των πραγμάτων, δεν ενδιαφέρεται ν' αναλύσει τις ουσιαστικές εργασιακές σχέσεις ανάμεσα στον καπιταλιστή εργοδότη και στους εργάτες του. Πιο πολύ την απασχολούν οι προσωπικές εξαρτήσεις ανάμεσα στα μέλη της πολυπρόσωπης οικογένειας και, μόνο ευκαιριακά, αναφέρεται στον τρόπο ζωής και στη βιοθεωρία των μεταλλωρύχων, όπως π.χ. στο κομμάτι που ακολουθεί: «— Οι κάτοικοι είναι μεταλλωρύχοι, συνέχισε ο πατέρας, ένας εργατικός πληθυσμός άξιος των συμπαθειών μας και κάθε σεβασμού. Για το μεταλλωρύχο ημέρα δεν υπάρχει. Δε βλέπει ήλιο παρά την Κυριακή (εκτός όταν βρέχει). Κατεβαίνει στα έγκατα της γης λυγίζοντας το κορμί στα δύο, πολλές φορές έρποντας. Περιφρονεί τον κίνδυνο και τα ατυχήματα, που δεν είναι σπάνια. Είναι μάλλον εύθυμος και πιστεύει σ' ένα Θεό

Από τη μάλλον πλούσια βιβλιογραφία για το Λαύριο και τους ανθρώπους του, ξεχωρίσαμε δυο λογοτεχνικά κείμενα που αντικατοπτρίζουν δυο διαφορετικές όψεις της πολιτείας. Πρόκειται για μαρτυρίες που τις χωρίζει μια χρονική απόσταση περίπου πενήντα χρόνων. Το πρώτο κείμενο είναι μυθιστόρημα, έχει γραφεί από το μεταφραστή του Κνουτ Χάμφουν Βασίλη Δασκαλάκη, τιτλοφορείται «Οι ξερριζωμένοι», εκδόθηκε το 1930 και αναφέρεται στη ζωή των μεταλλωρύχων και των μεταλλοτεχνιτών του Λαυρίου, στις αρχές του 20ου αιώνα. Γραμμένο κατά παραδοσιακό τρόπο, έχει ευθύγραμμη αφήγησή που εκτυλίσσεται από την αρχή του μυθιστορηματικού χρόνου ως το τέλος του χωρίς επιστροφές στο παρελθόν, εκτός από ελάχιστες περιπτώσεις, και χωρίς εκτινάξεις στο μέλλον.

Ήρωας του μυθιστορήματος είναι ένας έφηβος αγρότης από την Κρήτη που ξερριζώνεται εξαιτίας της φτώχειας και της ορφάνιας του από τα χώματα του νησιού του, για να αναζητήσει καλύτερη τύχη στα μεταλλεία του Λαυρίου. Ο Δασκαλάκης παρακολουθεί την τύχη του νεαρού «ξερριζωμένου» από την ημέρα που έφτασε «σ' έναν τόπο που η γης έβγανε βουνά το σίδερο και το μολύβι» και προσλήφθηκε ως παραγιός στο χυτήριο του εργοστασίου, ως την ημέρα που, με τη βοήθεια ενός εξαδέλφου του καμαρώτου στο πλοίο της γραμμής, εγκατέλειψε, λυτρωμένος, το Λαύριο και τη σκληρή, σχεδόν απάνθρωπη, ζωή του. Έτσι του δίνεται η ευκαιρία να περιγράψει με ακρίβεια και πληρότητα αξιοσημείωτες την ιδιαίτερη εκείνη φυσιογνωμία της πολυάνθρωπης εργατούπολης, τον τρόπο εργασίας και διαβίωσης των τεχνιτών, στα εργοστάσια της Εταιρείας, και των εργατών στις σκοτεινές στοές των μεταλλείων, τους κινδύνους της μόλυνσης που απειλούν όχι μονάχα τους εργατοτεχνίτες και τους μεταλλωρύχους, αλλά και τους υπόλοιπους κατοίκους του Λαυρίου. Κι ακόμη την αγωνία όλων των εργαζομένων που κινδυνεύουν να μείνουν χωρίς δουλειά, εξαιτίας των οικονομικών συσπειρώσεων και των απολύσεων που αναγκάζεται να κάνει η Εταιρεία, κυρίως μετά το 1910,³ για να επιβιώσει. Έτσι η περιγραφή της ζωής του νεαρού ήρωα και των άλλων εργατών, πέρα από τον κοινωνιστικό, αποκτάει και ένα δραματικό χαρακτή-

προστάτη αυτού και της οικογένειάς του» («Ο άλλος Αλέξανδρος», μυθιστόρημα, εκδ. Γαλαξία, Αθήνα 1971, σελ. 40).

3. Για τον ακριβή χρονικό προσδιορισμό της οικονομικής συσπείρωσης της «Ελληνικής Εταιρείας Μεταλλείων Λαυρίου» και της «Γαλλικής Εταιρείας Μεταλλείων Λαυρίου» που πήρε τη μορφή αθρόων απολύσεων εργατοτεχνιτών, ύστερα από την εξάντληση των μεταλλευμάτων, βλέπε πρόχειρα τη μελέτη του Ευ. Κακαβογιάννη: «Επιλογή τοπωνυμίων της Λαυρεωτικής», Πρακτικά Α' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής — αφιέρωμα στον Χρίστο Ν. Πέτρου-Μεσογειτή —, εκδ. Κοινότητας και Επιμορφωτικού Συλλόγου Καλυβίων, Καλύβια 1985, σσ. 76-103, όπου και πλούσια βιβλιογραφία για την πορεία εκμετάλλευσης των μεταλλείων του Λαυρίου κατά τους νεότερους χρόνους.

ρα, αφού χρωματίζεται από την αίσθηση της διαρκώς εντεινόμενης αγωνίας των εργαζομένων μήπως χάσουν το ψωμί τους. Ο Βασ. Δασκαλάκης στους «Ξερριζωμένους» του δεν είναι απλός, ουδέτερος, παρατηρητής. Η πιστότητα και η θέρμη της γραφής του φανερώνουν ότι έχει εισχωρήσει βαθιά στον πυρήνα της ζωής των εργατών, ότι ζει από μέσα το δράμα τους. Δείχνει ακόμη να έχει συλλάβει την ουσία αλλά και το εύρος των προβλημάτων τους. Ο προβληματισμός του αποκαλύπτεται γνήσιος, αυθεντικός, και η συναισθηματική συμμετοχή του, όπως θα πούμε και στη συνέχεια, η μέθεξή του στη δυστυχία των εργατών ειλικρινής, όχι ψεύτικη.

Το δεύτερο κείμενο έχει τον τίτλο «Τα καημένα», είναι μια μοντέρνα, αφηγηματικά πολυδιάστατη, νουβέλα του Μένη Κουμανταρέα· πρωτοεκδόθηκε το 1972 και αναφέρεται σε μιαν αληθινή όσο και τραγική ιστορία που συνέβη στο Λαύριο τη νύχτα της Μεγάλης Τετάρτης του 1966, το θάνατο δηλ. από φωτιά δυο εφήβων κάτω από ανεξιχνίαστες συνθήκες.

Εδώ ο συγγραφέας δεν καταπιάνεται, όπως ο Δασκαλάκης, αποκλειστικά με τη ζωή των εργατών του Λαυρίου, όσοι έχουν απομείνει βέβαια, και όπου το κάνει, δεν επιχειρεί μια «εκ των ένδον» προσέγγιση των προβλημάτων τους. Ο Μένης Κουμανταρέας, παίρνοντας το πρόσωπο του Αθηναίου δημοσιογράφου της νουβέλλας που σπεύδει στο Λαύριο να εξιχνιάσει το θανατικό, παράλληλα με την προσπάθειά του να βρει και να αποδώσει σωστά την κοινωνική ταυτότητα της ήσυχης πολιτείας, καταπιάνεται και με την αναζήτηση των αιτιών που ώθησαν δυο μικρούς παρίες της λαυρεωτικής κοινωνίας να επιζητήσουν την περιπέτεια και τη «φυγή» και σχεδόν να προκαλέσουν το φριχτό θάνατό τους. Οι προθέσεις του δεν είναι κοινωνιστικές όπως στο δημιουργό των «Ξερριζωμένων», αλλά κοινωνιολογικές. Το ζητούμενο των «Καημένων» είναι κατά πόσο συνέβαλε ο συγκεκριμένος κοινωνικός περίγυρος στην περιθωριοποίηση των δύο νεαρών ατόμων και στην τελική αυτοκαταστροφή τους. Ο συγγραφέας δεν επιλέγει το Λαύριο ως πλαίσιο της ιστορίας του, γιατί ήταν, και ως ένα σημείο παρέμενε το 1966, η κατ' εξοχήν πόλη των μεταλλωρύχων της χώρας μας, αλλά γιατί σ' αυτήν έτυχε να συμβεί το κακό που αποδίδει κατά κάποιον τρόπο και χρονογραφικά, με πιστή δηλ. απόδοση του τόπου και του χρόνου. Θα μπορούσε, στη θέση του Λαυρίου, να επιλεγόταν μια άλλη ελληνική πολιτεία, εάν το Πιερρωμένο των παιδιών είχε προτιμήσει άλλο σκηνικό για το μαρτύριό τους. Ωστόσο τόσο η κάπως τεφρή όψη της πολιτείας και η μουντή ατμόσφαιρά της, όσο και η συμβολική της διάσταση —γιατί σίγουρα το Λαύριο στη συνείδηση των περισσότερων Ελλήνων είναι μια πόλη-σύμβολο— αποτέλεσαν έναν πρόσθετο ερεθισμό για τον συγγραφέα να δραματοποιήσει ένα τραγικό συμβάν που έλαβε χώρα στην «πόλη της σκουριάς».

Εντούτοις, παρά το γεγονός ότι το ενδιαφέρον του δεν εστιάζεται στην κοινή μοίρα των μεταλλωρύχων, αλλά στο ριζικό δυο μεμονωμένων κατοίκων του Λαυρίου, ο συγγραφέας δε μένει εντελώς αδιάφορος απέναντι στη

συλλογική ζωή της πολιτείας. Αν και απλώς παρατηρητής, εισχωρεί σε κάποιους δημόσιους και ιδιωτικούς χώρους (καφενεία, ρεσεψιόν ξενοδοχείων, μαγαζιά διάφορα, το μοναδικό πορνείο της πόλης κ.λπ.), στήνει αυτή να αφουκρασθεί τον σφυγμό της, προσπαθεί να συλλάβει τον ιδιαίτερο χαρακτήρα της, κάνοντας οξύτατες και εύστοχες σε μεγάλο βαθμό παρατηρήσεις για πρόσωπα και πράγματα. Από την άποψη αυτή μας δίνει μιαν «εικόνα» του Λαυρίου της δεκαετίας του '60 λίγο πολύ αυθεντική. Αναστηλώνει ένα πρόσωπο της «βασανισμένης πολιτείας» διαφορετικό από 'κείνο που μας έδωσε ο Βασίλης Δασκαλάκης πριν από εξήντα χρόνια περίπου, ένα πρόσωπο πιο ζωντανό και σίγουρα πιο πρόσχαρο. Ως και οι εργατικές κατοικίες, όπως τις περιγράφει, έχουν όψη λιγότερο σκυθρωπή: *«Προσπεράσαμε βιαστικά, βγήκαμε στην πλατεία Ηρώου. Αραδιασμένα σε προοπτική τα ζαχαροπλαστεία, δυο κινηματογράφοι, ένα σουβλατζίδικο μ' ένα τζουκ-μποξ να παίζει—σύνοψη ζωής τα βράδια. Πέρα στο βάθος οι εργατικές πολυκατοικίες ξέκοβαν γαλάζιες και ρόδινες σαν καραμέλες... Μέρα μεσημέρι, στην καρδιά της πόλης τα καφενεία τίγκαν».*⁴

Είναι λοιπόν φανερό ότι βρισκόμαστε μπροστά σε δυο διαφορετικά πορτραίτα του ίδιου ανθρωπογεωγραφικού χώρου. Ήδη σ' αυτόν τον πρώτο συσχετισμό επισημίναμε κάποιες διαφορές. Υπάρχουν όμως και ομοιότητες, όπως εξάλλου και άλλες διαφορές, που θα αναζητήσουμε στη συνέχεια και όσο μας το επιτρέπει ο περιορισμένος χρόνος της εισήγησης, μέσα από τα συγκεκριμένα κείμενα που αναλύουμε.

Η πρώτη και βασική ομοιότητα, για ν' αρχίσουμε απ' αυτές, είναι η διαπίστωση και διατύπωση και από τους δυο συγγραφείς ότι οι κάτοικοι του Λαυρίου στο σύνολό τους είναι υποχρεωμένοι, σχεδόν καταδικασμένοι, να ζουν σε μιαν ατμόσφαιρα βαριά, ανθυγιεινή και επικίνδυνη. Βέβαια πιο επικίνδυνη ήταν η ατμόσφαιρα στα χρόνια του Δασκαλάκη, αλλά και στη δεκαετία του '60, παρά την όποια βελτίωση της κατάστασης, ο κίνδυνος δεν έχει εκλείψει τελείως. Οι δυο δημιουργοί συμφωνούν επίσης στο ότι το περιβάλλον μέσα στο οποίο είναι αναγκασμένοι να εργάζονται οι μεταλλωρύχοι και οι μεταλλουργοί, είναι μολυσμένο και εγκυμονεί θανάσιμες προσβολές της υγείας και της σωματικής ακεραιότητας των εργαζομένων στα μεταλλεία και τα εργοστάσια. Γράφει ο Βασ. Δασκαλάκης το 1930, αναφερόμενος όμως σε περιβαλλοντικές αλλοιώσεις των αρχών του αιώνα μας: *«Ολόκληρα βουνά σκουριές από τις ασταμάτητες "εκκαμινεύσεις" των φούρνων του μολυβιού, μαύρες και σκληρές σαν το χοντρό γυαλί, σιδηροδρομικές γραμμές και "επιχωματώσεις" ζώνουνε σαν βαρύ κάστρο γύρο γύρο τη βασανισμένη πολιτεία των μεταλλείων, με τα φουγάρα και τα εργοστάσια και με τα στριμωγμένα χαμόσπιτα της αργατιάς... Οι δρόμοι είναι έρημοι όλη μέρα... ό,τι δεν είναι*

4. Μένη Κουμανταρέα: «Τα καημένα», έκτη έκδοση, «Κέδρος», Αθήνα 1982, σελ. 10.

μαύρο απ' τους καπνούς, έχει την άχρινη όψη του μεταλλείου».⁵ Η παραπάνω περιγραφή μας παρέχει ανάγλυφη την εικόνα της επαπειλούμενης μόλυνσης, αλλά και της ερημίας και του εγκλεισμού. Έχουμε την αίσθηση ότι ένας διαρκής, έρπων κίνδυνος, απειλεί τη «βασανισμένη πολιτεία» και τους ανθρώπους της, ξέχωρα τους τεχνίτες, οι οποίοι αναπνέουν καθημερινά και από κοντά τις αναθυμιάσεις του θειούχου μολυβιού και του σίδηρου. «Από την άλλη μεριά κινάει ο υπόνομος του καπνού... παίρνει από τους φούρνους τον φαρμακερό καπνό του μεταλλείου, που είναι όλο αρσενικό, και τον κουβαλάει ψηλά στην κορφή, σε δυο θεώρατους φουγάρους που γράφονται στον ουρανό σαν τεντωμένα δάχτυλα. Όσο φεύγει κάθετα ο καπνός, πάει καλά... αλλά συχνά γίνεται να μην τραβάει ο υπόνομος. Αφήνουν τότε τον καπνό να φεύγει ατόφος από 'ναν άλλο φουγάρο μεσ' απ' τους φούρνους, και κλείνουν το τάμπερ του υπονόμου».⁶ Η ατμόσφαιρα, όπως την αποδίδει ο συγγραφέας, είναι εφιαλτική. «Και τότε ο Θεός να βάνει το χέρι του να μην πάρει νοτιά. Γιατί αν η κατάρα του το φέρει και πάρει νοτιά, σιγαλή ογρή νοτιά, και δουλεύει ασταμάτητα ο μέσα φουγάρος, ολάκερη η κακομοίρα η πολιτεία, δρόμοι, σπίτια και μαγαζιά, πνίγονται μπουκωμένα φαρμάκι. Αχ! Απ' όλα τα κακά που έχει τούτος ο άραχνος τόπος, το κακό του καπνού να πάει να μη γυρίσει. Από τ' άλλα μπορείς όσο να 'ναι και ξεφεύγεις, βάνεις του σου να μη συλλογιέται και τα ξεχνάς, μα σαν αρχίσει ο καπνός του μολυβιού, δεν έχει πια να ξεφύγεις. Κατηφορίζει ήσυχος ήσυχος και μελανωπός σε κύματα απανωτά από το στόμα του φουγάρου, και δεν είναι τίποτα που να μπορεί να τον εμποδίσει, — σου πουμώνει όλα τα σωθικά, και σαν καταπίνεις, νιώθεις στο λάρυγγά σου την υπόγλυκη γεύση του δηλητήριου. Και τα μάτια τσούζουν, και το μυαλό σκοτιάζεται, και τα πνεμόνια βήχουν μην καταφέρνοντας να ξεδιαλέξουνε λιγάκι αγέρα...».⁷

Τον κίνδυνο του καπνού συναγωνίζεται η διαβρωτική υγρασία. «Το μαύρο χόμα του χυτήριου, βρεμένο όπως πρέπει να 'ναι για τη δουλειά μας, κάνει τον αγέρα ακόμη πιο κρύο κι η υγρασία μας περονιάζει στα κόκκαλα».⁸ Και το βασανιστικό, υγρό, κρύο του χειμώνα η εξουθενωτική ζέστη και οι θερμές του καλοκαιριού. «Πάλι έχω χίλιες φορές καλύτερα το κρύο του χειμώνα παρά το καλοκαίρι τούτου του τόπου. Κόβεται το αίμα μου και να το συλλογίζομαι μονάχα το περυσινό καλοκαίρι που πέρασα, — να συλλογίζομαι τα εκατομμύρια τα κουνούπια, τη ζάλη και τη φαρμακίλα του κινίνου, και τις κρυάδες όταν ήτανε να με πιάσει η θερμοκάνα... Μόλις είχε αρχίσει

5. Βασίλη Δασκαλάκη: «Οι ξερριζωμένοι», διήγηση ενού χωριάτη (εικονογραφίες Γιώργη Λυδάκη), Αθήνα 1930, σσ. 61-62.

6. Όπου παραπάνω, σσ. 62-63.

7. Όπου παραπάνω, σσ. 63-64.

8. Όπου παραπάνω, σσ. 128-129.

να ζεσταίνει ο καιρός, τα σπίτια, τα χαμόσπιτα όλα της αργατιάς γεμίσανε κουνούπι, ένα κακό κουνούπι που σήκωνε φουρτάλα όπου τσίμπαγε και που το γεννούσαν σύγνεφα σύγνεφα τα τέλματα του πλυντηρίου». ⁹

Τέτοια και χειρότερη η ζωή των τεχνιτών στο χυτήριο και το εργοστάσιο της Εταιρείας. Μήπως όμως η ζωή των μιναδόρων και των μπαζαδόρων ήταν καλύτερη; Κάθε άλλο! Οι κίνδυνοι της εξόρυξης μεταλλευμάτων, ψηλά στους λόφους μέσα στις κατασκότεινες και δαιδαλώδεις στοές ήσαν μεγάλοι και, πολλές φορές, απρόβλεπτοι, ενώ η πάλη με το σκληρό μετάλλευμα έπαιρνε κάτι από τον αγώνα του ανθρώπου να νικήσει τη μοίρα του. «Κάποτε κάποτε, ούτε πολύ σπάνια ούτε πολύ συχνά, ακούγεται ξαφνικά σε κάποιο κάτω πάτωμα το καμπανάκι του κινδύνου, μια βίδα, μια σωλήνα έσπασε, μια τρούμπα κάτι έπαθε και σταμάτησε και τα νερά μουκάρουν ολούθε. Μιναδόροι και μπαζαδόροι αλαφιάζονται, βουτούνε τη λάμπα κι ό,τι πράμα τους μπορέσουν και πρωταρπάζουν, και τρέχουνε, τσαλαβουτούνε στα νερά, γλιστρούν. Και τα νερά ανεβαίνουνε, όλο ανεβαίνουνε. Ο Θεός να βάλει το χέρι του να μη βουλήσει πουθενά η μπούκα και φράξει ο δρόμος. Κάποτε κάποτε, ο ανεβατήρας ενού πηγαδιού αντίς μεταλλείο ανεβάζει σιγά σιγά μέσ' απ' τους ογρούς αχνούς δυο ανθρώπους, του ενού τα μούτρα είναι ολομάτωτα και βογγάει, ο άλλος τον έχει αγκαλιασμένον απ' τις μασκάλες και τον βαστάει. Και κάποτε κάποτε, ούτε πολύ σπάνια ούτε πολύ συχνά από ολούθε μέσα στο σκοτάδι της μπούκας, στο μέρος που δούλεβε μια κάποια πόστα ακούστη ξαφνικά ένα ξερό βαρύ γκου-ουφ και τον γνωρίζουνε όλοι από μακριά τούτονε τον κακόν κρότο, ακούστηκαν κι ακούγονται φωνές κι από ολούθε φτάνουνε τρέχοντας οι συντρόφοι, αδύναμα μπράτσα σμίγονται και ατσάλώνονται, αδύναμα μπράτσα γίνονται βίντζια και θεριά και καταφέρνουν να μετακουθούν βουνά πεσμένα βράχια. Δεν ψάχνουνε για γαλένα, για καλαμίνα και για σίδερο τούτη τη φορά. Ψάχνουνε για συντρόφους». ¹⁰

Ο Μένης Κουμανταρέας, αναφέρεται κι αυτός στην τεφρή κι επικίνδυνη ατμόσφαιρα της πόλης και στους σκληρούς όρους δουλειάς των μεταλλωρύχων, με πιο λιτό όμως, σχεδόν υπαινικτικό, τρόπο: «στην πόλη ετούτη κι ο ουρανός από σκουργιά», «σάπια ολονών τα δόντια απ' το μέταλλο του νερού», «Πέρα στα καμινάδικα οι εργάτες δούλευαν γυμνοί ως τη μέση, έλιωναν τα μέταλλα, έλιωναν και τα κορμιά των ανθρώπων», «μαύρη η ζωή κάτω από τη γη». ¹¹

Μέσα από τις αναφορές και τους χαρακτηρισμούς των δύο μυθιστοριογράφων αναδύεται, —άλλο σημείο επαφής τούτο—, ένα συναίσθημα οίκτου για την «πολιτεία των μεταλλωρύχων» που, όμως, ανάλογα με την ιδιοσυγ-

9. Όπου παραπάνω, σελ. 130.

10. Όπου παραπάνω, σσ. 148-149.

11. Όπου και στη σημ. 4, σσ. 9, 12, 22, 46 και 51.

κρασία του καθενός, την ιδεολογική τοποθέτηση και την εποχή στην οποία αναφέρεται, παίρνει και διαφορετική χροιά. Έτσι στους «Ξερριζωμένους» η έκφραση της συμπόνιας για τους εργάτες των μεταλλείων και τους τεχνίτες των εργοστασίων χρωματίζεται πιο έντονα και αποκτάει έναν βαρύ δραματικό τόνο, ενώ στα «Καημένα» έχει πιο ανάλαφρες τονικές αποχρώσεις. Η διαφορά τόνου και έντασης, οι συναισθηματικές διαφοροποιήσεις από το μυθιστόρημα στη νουβέλλα οφείλονται στους παρακάτω λόγους κυρίως.

Ο Δασκαλάκης, το 'παμε και πιο πάνω, ζει από κοντά στο δράμα των εργατών, ενωτίζεται καθημερινά την αγωνία τους, γίνεται μάρτυρας του αγώνα τους για επιβίωση. Είναι φυσικό λοιπόν να συμπάσχει με τους βασανισμένους ανθρώπους του Λαυρίου. Αυτή ακριβώς η βαθιά συμπάθεια φορτίζει συναισθηματικά τη γραφή του, της δίνει μια συγκίνηση κι έναν παλμό που μεταγγίζονται μέσα από την αλήθεια της αφήγησης και τη ζωντάνια της περιγραφής στον αναγνώστη.

Ένα πρόσθετο στοιχείο που κάνει πιο δραματική την ατμόσφαιρα των «Ξερριζωμένων» είναι η επιλογή του συγγραφέα να περιγράψει μια μεταχρυσιακή περίοδο στην εκμετάλλευση των μεταλλείων του Λαυρίου. Είναι η εποχή, με χρονολογικό άξονα το 1910, που οι παλιές φλέβες των μεταλλευμάτων έχουν αρχίσει να στερεύουν. Κάποιες προσπάθειες της Ελληνογαλλικής Εταιρείας να ανοίξει καινούριες στοές και να ανακαλύψει νέα κοιτάσματα δεν καρποφορούν. Η Εταιρεία, μπροστά στον κίνδυνο που την απειλεί, αναδιπλώνεται. Απολύει εργάτες και μαστόρους, ακόμη και διευθυντές. Σ' αυτούς που κρατάει, εφαρμόζει τακτική εκβιασμού. Μειώνει τα μεροκάματα και τις αποδοχές τους. Κι όλα αυτά κατά την κρίση της, με γνώμονα πάντα το δικό της συμφέρον, όχι του εργάτη. Η υποτυπώδης εργατική νομοθεσία της εποχής εκείνης παραβιάζεται συστηματικά. Τρόπος αντίδρασης από την πλευρά των εργαζομένων δεν υπάρχει. Αν κάνουν απεργία, ποιους θα εκβιάσουν, αφού και οι ίδιοι οι προϊστάμενοι χάνουν τη δουλειά τους. Την Εταιρεία; Μα αυτή είναι κρατική στο μεγαλύτερο μέρος της και αφορμή γυρεύει να κλείσει τις στοές και να σταματήσει τα εργοστάσια επεξεργασίας. Έτσι ο εργάτης εξουθενώνεται σωματικά και ψυχικά, εκλιπαρεί για κάποια μεροκάματα και προσεύχεται να βρεθούν νέα μεταλλεύματα για να αναζωπυρωθούν οι δουλειές, που όμως δεν βρίσκονται. Πλήρης λοιπόν χρεωκοπία που έχει τον αντίκτυπό της όχι μονάχα στη μοίρα των μεταλλωρύχων, των τεχνιτών, των υπαλλήλων, ολόκληρου του λαυρεωτικού πληθυσμού, αλλά και σε μεγάλη μερίδα του ελληνικού λαού που βλέπει να εκμηδενίζεται η αξία των ακριβοπληρωμένων μετοχών του και να εξανεμίζεται η περιουσία του. Όλη τούτη η κατάσταση, «βιωμένη» από τον συγγραφέα, διεγείρει έντονα τον οίκτο του που, κάποια στιγμή, μετατρέπεται σε ελεγεία, Requiem μιας ακμάζουσας εργατούπολης που, από ένα καπρίτσιο της φύσης, αρχίζει να αργοπεθαίνει. «Κι η πολιτεία της αργατιάς σιγά σιγά αραιώνει... Τι οργή! Μπο-

ρούσε να μείνει έρημη κοτζάμου πολιτεία; Μπορούσε να πάει χαμένη κοτζάμου εταιρία, που σαράντα χρόνια τώρα δεν έλεγε όχι σε κανένανε απ' όσους έρχονταν να γυρέψουν δουλειά, που δω και λίγα χρόνια ακόμα είχε ολόκληρες έξι χιλιάδες ψυχές να τρώνε ψωμί κοντά της;¹² Αχ τι καλά που ήτανε βολεμένοι εδωδά! Τώρα μονάχα το βλέπουμε πόσο καλά ήτανε βολεμένοι εδωδά, κι ο Θεός να 'δινε να τους ξαναδιόριζαν. Δε θα 'χανε κανένα παράπονο τότε. Για τίποτα! Κι η τυραγνισμένη καρδιά τους δειλιάζει να ξεκολλήσει από τούτονε τον τόπο που έχει πια συνηθίσει, τρομάζουνε να βρεθούνε σ' άλλους τόπους που δεν ξέρουν, ανάμεσα σ' άλλους ανθρώπους που δε θα ξέρουν. Αχ τι καλά που ήτανε βολεμένοι εδωδά!¹³

Στα «Καημένα», απεναντίας, η έκφραση της συμπόνιας για τους εργατοτεχνίτες έχει πιο ήπιους τόνους. Σίγουρα η βασική αιτία πρέπει να αναζητηθεί στο ό,τι το συναισθηματικό ενδιαφέρον του Κουμανταρέα επικεντρώνεται στο θάνατο των δυο παιδιών και στον οίκτο που γεννάει ο άδικος και παράλογος χαμός τους. Ο πόνος για το ατομικό δράμα αποδυναμώνει τη συμπόνια για το συλλογικό. Εξάλλου ο συγγραφέας, κι όταν ακόμη παραμερίζει τα γενικά προβλήματα του Λαυρίου για να καταπιαστεί αποκλειστικά με τα βάσανα και τους καημούς της εργατιάς, φροντίζει πάντα να κρατάει μian απόσταση συναισθηματικής ασφάλειας, αν μου επιτρέπεται η έκφραση, απέναντι στα προβλήματα των εργατών, που, έτσι κι αλλιώς, αποτελούν τη μειοψηφία στο συνολικό πληθυσμό του Λαυρίου. Δε θέλει, ή δεν μπορεί, να εισδύσει στον πυρήνα της λιγότερο βασανισμένης —συγκριτικά με τη ζωή των εργατών της πρώτης δεκαετίας του αιώνα μας— αλλά οπωσδήποτε προβληματικής ζωής τους. Αποφεύγει να εμπλακεί στα γρανάζια μιας πιο περίπλοκης ψυχικής σχέσης, μιας πιο βαθιάς εξάρτησης. Δε θέλει να παγιδευτεί. Περιορίζεται στο να δει τη ζωή τους από μια αισιόδοξη σκοπιά, με μια πιο ανοιχτόχρωμη διάθεση.

Βέβαια θα μας πει και ο Κουμανταρέας ότι «μαύρη η ζωή κάτω από τη γη...» ή «Πέρα από τα καμινάδικα οι εργάτες δούλευαν γυμνοί ως τη μέση, έλιωναν τα μέταλλα, έλιωναν και τα κορμιά των ανθρώπων», ή «τους περισσότερους τους τρώνε τα Μεταλλεία». Κι ακόμη ότι «στο εργοστάσιο δουλεύεις εργάτης ανειδίκευτος, δεν έχεις προκοπή, μέλλον», ή «κουτιά κι οι κατοικίες... μη σε ξεγελούν τα χρώματα, τα λούσα, φαντάσου σε μια μόνη κάμαρη πατέρας, μάνα, παιδιά, στη σειρά τσουβάλια...». Ωστόσο, κάπου στα γραφόμενά του εισχωρεί μια αχτίδα ελπίδας και αισιοδοξίας που υπόσχεται η προστατευτική για τον εργάτη νομοθεσία της εποχής μας και η συνδικαλιστική τους δύναμη: «Μαύρη η ζωή κάτω από τη γη μα ο εργάτης εξασφαλι-

12. Όπου και στη σημ. 5, σελ. 153.

13. Όπου παραπάνω, σελ. 155.

*σμένος· συνδικαλισμός· ασφάλεια· περίθαλψη. Στις έξι πιάνουν δουλειά στις δυο έχουν σχολάσει...».*¹⁴

Θα μπορούσε η αντιπαραβολή και η σύγκριση ανάμεσα στα δυο κείμενα-μαρτυρίες να συνεχιστεί πολύ ακόμη και σε πολλά επίπεδα. Ας σταματήσουμε όμως εδώ· πιστεύουμε ότι είπαμε τα σπουδαιότερα. Δε μένει παρά να ολοκληρώσουμε την εισήγησή μας με την εξαγωγή κάποιων συμπερασμάτων αναφορικά πάντοτε με την πολιτεία των μεταλλείων και την ιδιότυπη ζωή των κατοίκων της, όπως μας τη δίνουν, αναλυτικά ο Βασ. Δασκαλάκης στους «Ξερριζωμένους» του, πιο συνοπτικά ο Μένης Κουμανταρέας στα «Καημένα» του.

Το μυθιστόρημα και η νουβέλλα σηματοδοτούν την οικονομικοκοινωνική εξέλιξη του Λαυρίου σε δυο κρίσιμες καμπές της. Το πρώτο χαράσσει το στίγμα της φημισμένης εργατούπολης στις παραμονές των βαλκανικών πολέμων, όταν τα μεταλλεύματα παίρνουν να στερεύουν και η «Εταιρεία» αρχίζει να κλονίζεται οικονομικά. Η ύφεση αυτή έχει τρομακτικόν αντίκτυπο στη ζωή των μεταλλωρύχων και των μεταλλουργών, που στο μεγαλύτερο ποσοστό τους είναι ξένοι, «ξερριζωμένοι». Την ανατρέπει από τα θεμέλιά της. Ενώ, ως τη στιγμή του κραχ ήταν σταθερή και, οπωσδήποτε, ασφαλής, παρά τους μέτριους έως κακούς όρους διαβίωσης και τους αυξημένους κινδύνους από τη μόλυνση του περιβάλλοντος μέσα στους χώρους της δουλειάς αλλά και έξω απ' αυτούς, τώρα σφραγίζεται από την αβεβαιότητα, την αγωνιώδη αναζήτηση του μεροκάματου, την οικονομική και ηθική εξουθένωση. Ο αναγνώστης, διαβάζοντας τους «Ξερριζωμένους», αισθάνεται βαθύν οίκτο για τη «βασανισμένη πολιτεία» και τους ακόμη πιο βασανισμένους κατοίκους της, ενώ παράλληλα συνειδητοποιεί τον βαθμό και την έκταση της εκμετάλλευσης της βιομηχανικής εργατικής τάξης από την εργοδοσία της, κρατική και ιδιωτική, —το παράδειγμα της εργατιάς του Λαυρίου είναι ενδεικτικό για την εξαγωγή κάποιων γενικότερων συμπερασμάτων— εκμετάλλευση που πυροδότησε την παγκόσμια εξέγερση των εργατών.

Η νουβέλλα, από τη δική της μεριά, εκδιπλώνει μπροστά μας το Λαύριο των μέσων της δεκαετίας του 1960. Ένα Λαύριο κοινωνικά εξελιγμένο και αστικοποιημένο, τουλάχιστο εξωτερικά, —«*απ' όλες τις μάντες πρόβαλαν οι εργάτες καμουφλαρισμένοι αστοί*», γράφει κάπου ο Κουμανταρέας¹⁵— που όμως έχει χάσει μεγάλο μέρος από την παλιά, αυθεντική, ταυτότητά του. Τώρα χαρακτηρίζεται από μian ευρύτερη κοινωνική διαστρωμάτωση — αφέντες, αστοί, εργάτες, δημόσιοι υπάλληλοι—, όπου οι μεταλλωρύχοι και οι εργάτες των εργοστασίων (το 1966 έχουμε πολλά ιδιωτικά εργοστάσια) αντιπροσωπεύουν ένα πληθυσμιακό μίνιμουμ. Υπάρχει αναμφισβήτητα σι-

14. Όπου και στη σημ. 4, σσ. 40, 22, 22, 22, 22 και 51.

15. Όπου παραπάνω, σελ. 25.

γουριά και προστασία του εργάτη ως απόρροια συνδικαλιστικών αγώνων και κατακτήσεων, κι ακόμη μια επίφαση ευημερίας που συμπεριλαμβάνει και τους ανθρώπους του καθημερινού μόχθου, ενώ η μόλυνση του περιβάλλοντος, χωρίς να έχει εκλείψει τελείως, βρίσκεται σε κάποιον περιορισμό.

Μελετώντας τα δυο σημαντικά κείμενα-μαρτυρίες, αποκτάμε τελικά τη βεβαιότητα ότι στα σαράντα χρόνια που χωρίζουν τη συγγραφή τους σημειώθηκε μια αξιοσημείωτη πρόοδος στην οικονομικο-κοινωνική εξέλιξη των κατοίκων του Λαυρίου. Οι θυσίες των «ξερριζωμένων», γιατί όχι και οι αγώνες τους, καρποφόρησαν στις μέρες, όπου δυο μικροί παρίες της λαυρεωτικής κοινωνίας, χορτασμένοι από ψωμί αλλά αποπροσανατολισμένοι ταξικά και κοινωνικά, με έντονη τάση «φυγής» και απόδρασης από την πραγματικότητα, βρίσκουν τραγικό θάνατο. Πώς είναι η ζωή των κατοίκων της «πολιτείας των μεταλλείων» στις μέρες μας, είκοσι δηλ. χρόνια μετά το θανατικό του '66, ίσως αποτελέσει το αντικείμενο ενός νέου μυθιστορήματος που δεν γράφτηκε ακόμα. Ή μήπως το σημερινό Λαύριο έχασε ολότελα το παλιό, γνώριμο, πρόσωπό του, απώλεσε την ικανότητά του να συντηρεί τον μύθο της εργατικής εποποιίας; Κι αν το 'χασε, υπάρχει ελπίδα να βρει ένα νέο πρόσωπο, ευδιάκριτο και αναγνωρίσιμο; Να πλάσει έναν καινούριο «μύθο» στη θέση του παλιού; Και να ερεθίσει ξανά το ενδιαφέρον των δημιουργών της λογοτεχνίας μας;

ΓΙΩΡΓΟΣ Π. ΣΤΑΜΑΤΙΟΥ

Summary

«ΟΙ ΧΕΡΡΙΖΟΜΕΝΟΙ» BY VALILIS DASKALAKIS — «ΤΑ ΚΑΙΜΕΝΑ»
BY MENIS KOUMANTAREAS: TWO PARALLEL ACCOUNTS OF THE
LIFE OF THE PEOPLE OF LAVRION.
(Observations and conclusions)

The industrial town of Lavrion, one of the centres of the workers' movement in Greece, has always been a focus of attention for Greek writers, and not exclusively those of social or socialist complexion. But what is it which moves these Greek writers? It is, undoubtedly, the harsh and hazardous life and the problems of the workers in the mines, as well as the wider social milieu of Lavrion. It is within this particular context that the two novels, presented, juxtaposed and compared here, are developed: «Oι Xerrizomenoi» by Vasilis Daskalakis (1930) and «Ta kaimena» by Menis Koumantareas (1972). Examination of both these important literary works reveals a similarity of content, with some substantial variance, though their form and style are radically different. The principal feature in common is that both convey in a genuine yet dramatic manner, especially the first, the almost inhuman working conditions of the miners and metal-workers of Lavrion. From the differences, the somewhat detached stance of Koumantareas in relation to the problems of the people of Lavrion emerges, in contrast with that of Daskalakis, who «lives» and examines them from within. Daskalakis focuses exclusively on the working class in this «town of rust», whereas Koumantareas is interested in all its social strata. Both stories constitute authentic testimonies of the socio-economic development of Lavrion from 1910 until the 1960's.

GEORGIOS P. STAMATIOU